

تحلیل چالش‌های امنیتی حاشیه‌نشینی در کلانشهرها با تأکید بر شهر مشهد

سید هادی زرقانی، مهدی بدخشان
دانشیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد
دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد
h-zarghani@um.ac.ir

چکیده:

حاشیه‌نشینی، پدیده‌ای جهانی است که امروزه بسیاری از شهرهای جهان با آن و چالش‌های متعدد ناشی از آن مواجه هستند. مناطق حاشیه‌نشین دارای ویژگی‌های خاصی از قبیل فضای کالبدی نامتجانس و نامنظم، بافت مسکونی آشفته، جمعیت متراکم، کمبود امکانات خدماتی، نرخ بیکاری بالا، مشاغل کاذب، فقر و توسعه نیافتگی و پایین بودن سطح شاخص‌های اجتماعی، فرهنگی، بهداشتی، احساس محرومیت و تبعیض شدید و ... هستند. این ویژگی‌ها و شاخص‌های منفی، مناطق حاشیه‌را مستعد انواع چالش‌ها و معضلات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی می‌کند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع معتبر کتابخانه‌ای در صدد پاسخ به این سوال است که حاشیه‌نشینی در کلانشهرها چه پیامدهای منفی اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و زیست‌محیطی به همراه دارد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که به دلیل فضای کالبدی و اجتماعی نامناسب مناطق حاشیه، این مناطق هم برای خود منبع بسیاری از تهدیدات به شمار می‌روند و هم می‌توانند سایر مناطق شهری را دچار تهدید سازند. بدین ترتیب فقر اقتصادی، محرومیت اجتماعی و سطح پایین شاخص‌های فرهنگی و احساس محرومیت در بین ساکنین به خصوص نسل دوم حاشیه‌نشینان در مجموع منجر به بروز بسیاری از ناهنجاری‌های اجتماعی، بزهکاری و جرم در این مناطق می‌گردد. علاوه بر این، نارضایتی شدید حاشیه‌نشینان و احساس محرومیت و تبعیض شدید به خصوص در نسل دوم حاشیه‌نشینان، می‌تواند زمینه را برای بروز شورش‌های اجتماعی فراهم کند که از منظر سیاسی-امنیتی تهدید به شمار می‌رود. در نهایت، حاشیه‌نشینی آثار و پیامدهای نامطلوب زیست‌محیطی را نیز به همراه دارد.

واژه‌های کلیدی: حاشیه‌نشینی، امنیت، تهدید، مشهد، کلانشهر

The Security Challenges of Marginalization with emphasis on mashhad city

Seyyed hadi zarghani, Mehdi badakshan

Associate professor of political geography, Ferdowsi university of mashhad
MA in Political Geography, Ferdowsi University of Mashhad

Abstract:

Marginization is a universal phenomenon and Many of the world's cities face it and numerous challenges. Marginal areas have special features such as: Irregular physical space, Turbulent residential texture, Dense population, Lack of facilities, High unemployment rate, Poverty and underdevelopment, Feelings of severe deprivation and discrimination and Unfavorable situation in Development indicators. The method is descriptive-analytic and inferential and the data are collected using the library-based. The results indicated that Marginalization causes social anomalies, Malfesance and crimes like thievery, Extortion, murder, rape, drug Smuggling, Urban rebellion.

Keywords: Marginalization, security, Threat, Mashhad

(۱) مقدمه :

تاکنون پژوهشهایی در حوزه مرتبط با تاثیرات حاشیه نشینی بر امنیت انجام گرفته که به پژوهش مورد نظر تا حدودی مرتبط است. پژوهش تبعات سیاسی - امنیتی حاشیه نشینی در شهرهای بزرگ (اراک) توسط آقای سیامک سلیمانی ارائه گردیده که در آن آمایش سرزمین و برنامه ریزی منطقه ای به عنوان راهکار بلند مدت و مواردی نیز در جهت ادغام سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی حاشیه نشینان در سیستم شهر به عنوان پیشنهادات کوتاه مدت ارائه گردیده است. تحقیق دیگر با عنوان تاثیر حاشیه‌نشینی بر وقوع جرائم علیه اشخاص در شهر مشهد سالهای ۸۷-۱۳۸۶ توسط آقای فرامرزی ویسی انجام شده است. یافته ها نشان می دهد تعداد متهمین در مناطق حاشیه نشین بیشتر از مناطق غیر حاشیه نشین است و بیشترین اتهامات مربوط به گروه سنی ۲۱ تا ۳۰ سال می باشد. همچنین از لحاظ شغلی بیشترین متهمین مرد مناطق حاشیه نشین را بیکاران تشکیل می دهند. یافته های پژوهشی با عنوان مهاجرت، حاشیه نشینی و امنیت اجتماعی شهرها توسط نریمان شیوندی نشان می دهد حاشیه نشینان به علت فقر شدید و همه جانبه در ابعاد اقتصادی و فرهنگی و اجتماعی و ... و اعتراض نسبت به وضع موجود، اقدام به فعالیتهایی می کنند که موجب سلب آسایش شهروندان و امنیت شهرها می گردد. همچنین یافته های مقاله بررسی نقش و تاثیر مهاجرت بر حاشیه نشینی و امنیت در شهر اردکان یزد توسط آقایان حسن حکمت نیا و محمد علی شاکر حاکمی از آن است که شهر اردکان در ده سال گذشته به دلایلی مانند وجود کارخانه و شهرک های صنعتی، معادن متعدد و ... پذیرای حجم زیادی از مهاجرین بوده است. به دلیل عدم وجود زیرساخت های لازم جهت پذیرفتن این حجم زیاد جمعیت، منطقه با چالش حاشیه نشینی و سرقت، قتل عمد، نزاع های دسته جمعی، شیوع اعتیاد و خرید و فروش مواد مخدر و ... بوبرو گردیده است. مقاله بررسی تاثیر حاشیه نشینی بر گسترش آسیب های اجتماعی شهر مشهد که توسط خانم مرضیه صابر و آقای هادی جانثار تالیف شده است نیز به روشنی تاثیر حاشیه نشینی را بر افزایش وقوع جرم و انحرافات اجتماعی در محدوده مورد مطالعه نشان می دهد

(۴) مبانی نظری:

۴-۱) حاشیه نشینی :

در فرهنگ شهر و شهرنشینی، حاشیه نشینی را تا حدودی مترادف با مفاهیمی همچون زاغه نشینی، آلونک نشینی، اسکان

حاشیه‌نشینی پدیده‌ای است که با اسکان غیررسمی و بدون مجوز گروه بزرگی از مردم در محدوده ای کنار شهرها ایجاد می‌شود. این پدیده اگرچه از گذشته وجود داشته لیکن امروز غالب شهرهای جهان خصوصا در کشورهای در حال توسعه به نوعی حاشیه نشینی و زاغه نشینی و چالش های متعدد آن روبرو هستند (هادیزاده بزاز ، ۱۳۸۲ : ۳۰). بر اساس برآوردهای برنامه اسکان بشر سازمان ملل، حدود یک میلیارد از جمعیت جهان اکنون در زاغه ها و حاشیه های شهری یا در سکونتگاههای غیررسمی زندگی می کنند (نقدی ، ۱۳۹۲ : ۳۵). و در ۳۰ سال آینده از هر سه نفر در جهان، یک نفر در مناطق حاشیه شهرها و سکونت گاههای غیرقانونی (غیر رسمی) سکونت خواهد کرد (کارگر و دیگران، ۱۳۹۱ : ۱). تا سال ۲۰۳۰ دو میلیارد حاشیه نشین در شهرهای مختلف جهان و حواشی آنها وجود خواهند داشت و تا نیمه این سده تعداد آنها به سه میلیارد یعنی بیش از یک سوم جمعیت این کره خاکی خواهد رسید. (نیوورث ، ۱۳۸۹ : ۳). بر این اساس، حاشیه نشینی و آلونک نشینی یکی از مهمترین چالش های هزاره سوم خواهد بود (میره ای ، ۱۳۹۱ : ۱۰۰). حاشیه نشینی، دارای آثار و پیامدهای مختلف اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است و به تعبیر دیگر، حاشیه نشینی، امنیت شهروندان و ملت ها را در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و زیست محیطی مورد تهدید جدی قرار می دهد. این چالش ها، به طور طبیعی برای کشورهای در حال توسعه بیشتر خواهد بود و به خصوص کشورهای جهان اسلام به دلیل سطح پایین شاخص های توسعه بیشتر در معرض حاشیه نشینی و تهدیدات مختلف ناشی از آن هستند. موضوعی که این پژوهش تلاش دارد به اختصار به آن بپردازد.

(۲) روش تحقیق:

این مقاله از نظر ماهیت و روش جزء تحقیقات توصیفی-تحلیلی محسوب می شود. اطلاعات مورد نیاز به شیوه کتابخانه ای گردآوری شده است. سوال اصلی پژوهش آن است که مهمترین چالش های امنیتی حاشیه نشینی در ابعاد سیاسی، اجتماعی و زیست محیطی در کلانشهرها به ویژه در کلان شهرهای کشورهای اسلامی کدام است؟

(۳) پیشینه تحقیق :

غیررسمی، حلبی آباد و مناطق فقیرنشین به کار می برند. حاشیه نشینی در حقیقت مفهومی بسیار کلی است که ابعاد مختلف و مصادیق متفاوتی را در متون علوم اجتماعی و انسانی دربر می گیرد. (صالحی امیری، ۱۳۹۰: ۳۳-۳۴). حاشیه نشینی عبارت است از فضایی منطقه ای- کالبدی که از ابعاد چندگانه ای در سطح پایین تری از متوسط جامعه منطقه ای شهر قرار دارد. (صالحی: ۴۸). به اعتقاد برخی، حاشیه نشینی به معنای اعم، شامل تمام کسانی است که در محدوده اقتصادی شهری ساکن هستند ولی جذب اقتصاد شهری نشده اند. (صالحی امیری، ۱۳۹۰: ۳۵). در تعریفی دیگر، نقاط حاشیه نشین یا سکونت‌های غیررسمی به مکانهایی اطلاق می شود که در داخل یا پیرامون شهرهای اصلی قرار دارند و فاقد امکانات و خدمات بوده و از اینرو جاذب طبقه کم درآمد هستند. (شاه حسینی، ۱۳۹۲: ۶). از منظر قوانین کشوری، حاشیه شهر سکونتگاه‌های غیررسمی هستند که خارج از محدوده و در حریم شهر قرار دارند. برخی نیز به حاشیه نشینی از منظر اجتماعی نگریسته اند و منطقه حاشیه نشین را مکانی می دانند که فقر در چهره آن شدیداً نمایان است و میزان زاد و ولد و مرگ و میر کودکان و نوزادان، جرم و بزهکاری، ناهنجاری ها و مرگ و میر عمومی در آن بالا است (هیراسکار، ۱۳۷۶: ۱۰۸).

۴-۲) علل حاشیه نشینی :

حاشیه نشینی فضایی، مولود حاشیه نشینی اقتصادی- اجتماعی آن بخش از جمعیت است که ساکن این محله ها می باشند. کیفیت زندگی در مناطق شهری در مقایسه با سطح زندگی روستائیان بهتر و دسترسی به انواع خدمات اجتماعی و اقتصادی بیشتر است و همین امر یکی از دلایل گرایش تاریخی روستائیان به سکونت در شهر می باشد، زیرا هجوم روستائیان به شهر- به ویژه کلان شهرها- برای دستیابی به همین امکانات و برخورداریها رخ می دهد و تا زمانیکه این فاصله وجود داشته باشد باید منتظر موجهای مهاجرت از روستاها به نقاط شهری بود. (نقدی، ۱۳۹۲: ۴۸). رابطه مهاجرت و حاشیه نشینی را می توان رابطه مستقیم و متاثر از یکدیگر دانست (اصلانی، ۱۳۹۲: ۸۹). به طور کلی دلایل شکل گیری و توسعه اسکان غیررسمی در ایران را می توان در عوامل زیر جستجو کرد: ۱- عوامل فراملی یعنی وابستگی به نظام جهانی ۲- عوامل ملی یعنی ضعف برنامه ها و مدیریت شهری در بعد ملی ۳- عوامل محلی یعنی عدم توفیق مدیریت شهری در حل مشکلات انتقال یافته از روستاها به شهرها. (شاه حسینی، ۱۳۹۲: ۵۲)

۴-۳) ویژگی های مناطق حاشیه :

حاشیه نشینان شهری معمولاً از ابعاد مختلف زندگی، یعنی فیزیکی (مسکن ناهنجار) و از بعد اجتماعی (با فرهنگ و رفتارهای اجتماعی جدا و متفاوت از جامعه شهری) و از بعد اقتصادی (ویژگی های اشتغال، درآمد و مهارت) متمایز می شوند و در واقع جزء محروم ترین قشرهای جامعه شهری به شمار می روند. به علت این محرومیت شدید در برابر هرگونه آسیب اجتماعی نیز بی دفاع هستند (حاج یوسفی، ۱۳۸۲: ۸۴). معمولاً افراد ساکن مناطق حاشیه به شغل هایی از قبل مغازه بقالی یا خواروبارفروشی در کنار منازل خود و یا کارگری و باغبانی در دیگر مناطق شهر و یا مزارع مشغول هستند. مساله مشخص در حاشیه نشینی و اسکان غیررسمی از یک سو به تجمع فقر و آسیب های در آن ها و از سوی دیگر به محیط نابسامان کالبدی و نبود خدمات کافی مربوط است. بدین سان چرخه عمیقی از اجتماع فقیر و محیط فقیرنشین به وجود آمده که سیر نزولی مستمری دارد. (صرافی، ۱۳۸۲: ۲۶۲-۲۶۳). در واقع سکونتگاههای حاشیه ای تجلی فضای نابرابری در توزیع امکانات و بی توجهی برنامه ریزان به ساکنان این اجتماعات است. (افتخاری راد، ۱۳۸۲: ۶۸). از دیدگاه سیمون چپمن، شش ویژگی برای مناطق حاشیه نشین می توان نام برد: ۱- عموماً غیرقانونی هستند. ۲- غالباً خلق الساعه هستند و از مواد و مصالح مختلف ساخته شده اند. ۳- معمولاً به وسیله خود ساکنان احداث شده اند. ۴- فاقد خدمات شهری مانند راه آسفالت، برق و سیستم دفع فاضلاب هستند. ۵- توسعه آنها بدون برنامه ریزی و غالباً به صورت اتفاقی صورت می گیرد. ۶- مکان گزینی آنها غالباً در لبه های شهری، حواشی خطوط آهن و بزرگراهها یا زمین های خالی از سکنه ای که در مجاورت مناطق مرکزی شهرها قرار دارند صورت می گیرد (صالحی امیری، ۱۳۹۰: ۱۵۸-۱۵۹). سرینواس سه ویژگی کالبدی، اجتماعی و قانونی را برای سکونتگاههای غیررسمی در نظر گرفته است (Srinivas, 1997, 2).

۴-۴) امنیت و انواع آن:

ارائه تعریفی جامع، کامل و دقیق از امنیت که دربرگیرنده همه ابعاد امنیت باشد مشکل است چرا که برداشتها از واژه امنیت متفاوت بوده (نسبی بودن امنیت) و همچنین منابع تهدیدات در زمانهای مختلف متفاوت است. در گذشته منظور از امنیت بیشتر جنبه نظامی آن (امنیت خارجی) مدنظر بوده لیکن در عصر کنونی در تعریف امنیت معمولاً به ابعاد مختلف امنیت اشاره می گردد. در فرهنگ معین، امنیت به معنی ایمن بودن، ایمن شدن، در امان بودن و بی بیمی ذکر شده

۴-۵) سیر تاریخی حاشیه نشینی :

اسکان غیررسمی و تبلور آن در قالب گتوهای نژادی، مذهبی و ... پدیده‌ای جدید نیست و ریشه در تاریخ دارد (میره ای، ۱۳۹۱: ۱۰۸). چنانکه به اعتقاد برخی اندیشمندان سابقه گتونشینی به دوره روم باستان و دوره ساسانیان برمی‌گردد که در آن دوره نیز گروه‌های نژادی و مذهبی به ویژه اسیران در محلات ویژه‌ای در شهرها جا می‌گرفتند تا با مردم شهر تماس کمتری داشته باشند (شکویی، ۱۳۹۲: ۶۳). اما حاشیه نشینی و زاغه نشینی پدیده جدیداست که عمدتاً بعد از انقلاب صنعتی همراه با توسعه شهرها در کشورهای پیشرفته و سپس در کشورهای در حال توسعه گسترش بیشتری یافته و در حال حاضر نیز همچنان روبه گسترش است (صالحی امیری، ۱۳۹۰: ۲۳). در ریشه یابی حاشیه نشینی در مقیاس وسیع نیز باید به خاستگاه اصلی آن یعنی اروپا برگشت. از آغاز دوران صنعتی به بعد اراضی صنعتی به تیول صاحبان قدرت درآمد و به تبع آن اقتصاد روستا مختل شد و روستائیان به فکر یافتن راه دیگری برای گذران زندگی خود افتادند. آنان ناگزیر راه شهرها را در پیش گرفتند. در آن زمان کارگاهها و کارخانه‌هایی که ایجاد شده بودند به نیروی کار ساده متکی بودند. با کاهش دستمزدها، زنان و کودکان نیز به کار گرفته شدند و سرانجام وضعی پیش آمد که مردان، زنان و کودکان از سپیده صبح از روستا به شهرها روانه می‌شدند و تا دیرگاه در کارگاهها کار می‌کردند و دوباره با پای پیاده به روستاهای خود برمی‌گشتند و از شدت خستگی از پای می‌افتادند. محققان این دوره را "سرمایه داری وحشی" نامیده‌اند. این دوره را باید آغاز دوران مهاجرت‌های روستا به شهر و شروع دوره حاشیه نشینی پیرامون شهرهای بزرگ محسوب کرد. در همین دوران بود که در شرایط فقدان وسائل نقلیه سریع موتوری برای انتقال به موقع کارگران روستایی به شهرها و بازگرداندن آنها به روستاها پس از خاتمه کار روزانه به تدریج حاشیه شهرها به ویژه شهرهای بزرگ صنعتی به مراکزی برای استقرار و اسکان آنها تبدیل شد. به این ترتیب حاشیه نشینی پیرامون شهرها شکل گرفت و به تدریج انواع مختلفی یافت که زاغه، کپر و حلبی‌آباد نامیده شدند (میره ای، ۱۳۹۱: ۱۰۸). تمرکز حدود ۴۰ درصد از جمعیت شهری کشورهای در حال توسعه در سکونتگاههای غیررسمی که معمولاً در نواحی پر مخاطره‌ای چون سرایشب تپه‌ها، محل‌های دفع زباله، حاشیه رودخانه‌ها و حتی در جوار گورستانها قرار گرفته‌اند همراه با بالا بودن نرخ رشد طبیعی و جوانی ساختار جمعیت آنها نشان از وخامت و فراگیر شدن فقر و

است. (معین، ۱۳۸۲: ۳۱۲). امنیت در لغت به معنای رهایی از خطر، تهدید، آسیب، تشویش، اضطراب، هراس، ترس، نگرانی یا وجود آرامش، اطمینان، آسایش، اعتماد، تامین، ضامن و حائل است. (ماندل، ۱۳۷۹: ۴۴). نظریات در خصوص ماهیت امنیت، در بستر دو گفتمان اصلی سلبی و ایجابی یا منفی و مثبت یا گفتمان سنتی و مدرن طرح شده‌اند. (مک کین و همکاران، ۱۳۸۰، ۱۳). در یک نگرش کلی امنیت را می‌توان به پنج بعد شامل: نظامی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی و زیست محیطی تقسیم کرد (زرقانی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۲۹). در ادامه مطلب به اختصار به تشریح سه بعد از امنیت می‌پردازیم:

الف) امنیت سیاسی :

در بعد سیاسی امنیت ملی می‌توان به ابعاد فرعی مانند ساختار، ضعف و قدرت، کارآمدی، میزان مشروعیت، امنیت دولت، احزاب، مساله قومیت‌ها و اقلیت‌ها در جوامع، میزان نهادمندی جامعه مدنی در کشورها و شیوه مشارکت سیاسی اشاره کرد (اخوان کاظمی، ۱۳۸۵: ۴۵)

ب) امنیت اجتماعی :

امنیت اجتماعی ناظر بر پایداری الگوهای سنتی زبان، فرهنگ، همبستگی و هویت و عرف‌های مذهبی و ملی در چارچوب شرایط قابل قبول برای تحول و تکامل آنهاست (زرقانی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۳۱). امنیت اجتماعی رابطه نزدیکی با امنیت عمومی دارد. وقوع جرائم مختلف در جامعه از قبیل درگیری، قتل، سرقت و ... گسترش آن در سطح جامعه موجب افزایش ناامنی و کاهش امنیت اجتماعی جامعه می‌گردد.

ج) امنیت زیست محیطی :

از مفاهیم نوین و جدید در مباحث امنیت که در گذشته کمتر مورد توجه قرار می‌گرفته مفهوم "امنیت زیست محیطی" می‌باشد. موضوعاتی همچون گازهای گلخانه‌ای، تهی شدن اتمسفر از گاز ازن، ته نشینی اسیدها، از بین رفتن جنگل‌ها، کاسته شدن از ماهی‌های موجود و آبهای تازه در کنار زوال منابع زیرزمینی از موضوعات مرتبط با امنیت محیط زیست است (زرقانی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۳۱). محیط زیست از آن جنبه‌هاست که می‌تواند موجبات تقویت بنیه‌های اقتصادی و سلامت جسمی و روانی کشور را فراهم سازد عاملی مطلوب و تقویت کننده در جهت اهداف امنیت ملی به شمار می‌رود (اخوان کاظمی، ۱۳۸۵: ۴۰)

وسیع از زمین های کشاورزی، عمدتاً در اطراف هسته های روستایی اولیه و مسیرهای ارتباطی در حاشیه های شرق، شمال شرق و شمال مشهد در فاصله زمانی کوتاهی توسط مهاجران فقیر تازه وارد مسکونی شدند. این پهنه ها هنوز هم از بزرگترین سکونت گاه های غیررسمی مشهد هستند. (میره ای، ۱۳۹۱: ۲۲۳). از طرفی، ایران از دیرباز مامن افغان ها و برای آنان کشوری دوست داشتی و پر زرق و برق محسوب می شده است و از اینرو یکی دیگر از علت های اصلی گسترش حاشیه نشینی در شرق کشور به خصوص کلانشهر مشهد ورود مهاجرین افغانستانی است. امروزه ایران میزبان حدود ۲/۵ میلیون افغانی است. مشترکات فرهنگی، زبان، مذهب با وجود مشکلات و هزینه های مختلف موجب تشدید این امر شده است. (فهمی راد، ۱۳۹۰: ۵۷).

۵) یافته های تحقیق:

۵-۱) چالش های امنیتی حاشیه نشینی:

حاشیه ها و سکونتگاه های غیررسمی پاشنه آشیل مدیریت شهری جدید به ویژه در کلان شهرها خواهند بود. این مجموعه به دلیل استقرار تعداد زیادی از شهروندانی درون خود و به دلیل عدم برخورداری مناسب از خدمات شهری و وضعیت نامطلوب و همچنین کیفیت پایین زندگی یکی از چالش های اساسی شهرنشینی پایدار به حساب می آید. همچنین این مناطق قابلیت بالایی برای انواع آسیبها و مسائل اجتماعی دارند و در صورت بی توجهی می توانند هستی و حیات یک شهر را نیز تهدید کنند. (نقدی، ۱۳۹۲، ۳۵). در واقع، حاشیه نشینی علاوه بر آنکه خود فضایی عاری از ثبات و امنیت است، در عین حال تهدید کننده ثبات و امنیت دیگران نیز هست (صدیق سروستانی، ۱۳۷۶: ۱۱۴-۱۱۵).

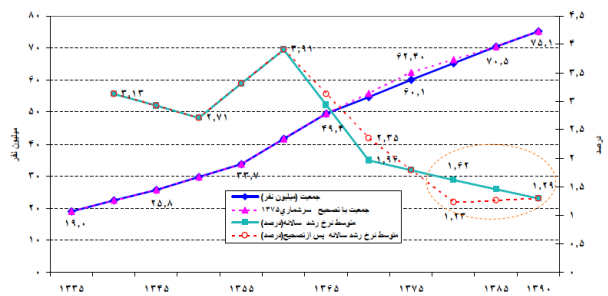
الف) چالش های امنیتی حاشیه نشینی در بعد سیاسی:

عدم شکل گیری نهادهای مدنی و غیرمتمرکز بودن حاشیه نشین ها که باعث شکل گیری تجمعات و اعتراضات غیرعقلانی می شود از ویژگی آنهاست. آن ها به سبب وابستگی های قومی و تعلقات محلی شدید، باعث تهدید امنیت ملی می شوند. حاشیه نشین ها منبع اصلی شورش های توده ای و بی هدف در شهرهای ایران هستند که به علت عدم شکل گیری گروه های مدنی، تهدیدی مهم برای طبقات متوسط به شمار می روند. در نجف آبادی (۱۳۸۴). در بسیاری از کلانشهرهای جهان، از نظر سیاسی و اجتماعی سرچشمه عمده جرم و جنایت و ناامنی را می توان در مناطق حاشیه نشین و حلبی آباد ها جستجو

تبعات مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی در سطوحی فراتر از محدوده این سکونتگاهها دارد (نیوورث، ۱۳۸۹: ۶)

۴-۵-۱) حاشیه نشینی در ایران و مشهد:

سابقه حاشیه نشینی در ایران مدرن به سال های ۱۳۰۰ باز می گردد. پایین بودن درآمد در روستاها و نبودن فرصت های شغلی در مهاجرت روستاییان به شهرها و کمبود مسکن، روزبه روز نمایان تر شده و تعداد جمعیت حاشیه نشینان افزایش یافته است. مطالعات کارشناسان، آغاز مهاجرت و نطفه های مربوط به اسکان غیررسمی در ایران را مربوط به سالهای ۱۳۲۰-۱۳۳۲ می دانند (حاج یوسفی، ۱۳۸۲: ۱۷۹). رشد شتابان جمعیت و تحولات ساختاری در نظام اقتصادی روستایی ایران که پس از سالهای ۱۳۴۵ پدید آمد سبب شد تا شهرها به ویژه کلانشهرها به عنوان مقصد مهاجران مناطق روستایی کشور جاذب مهاجرت های بزرگ و گسترده ای گردند. (رحیمی، ۱۳۹۰: ۳۴).

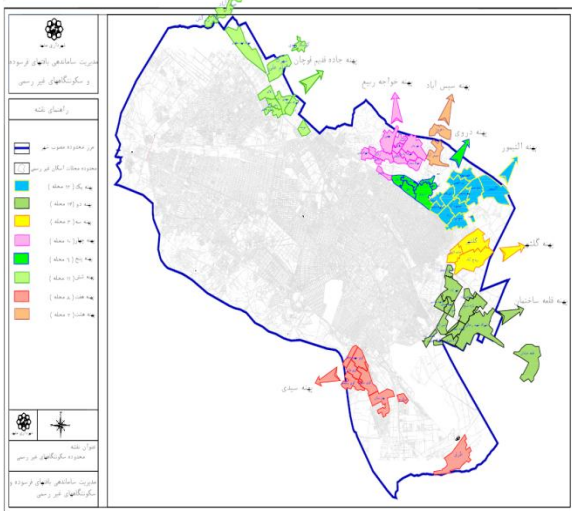
شکل ۱: روند تغییرات جمعیت طی دوره ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ در ایران

مشهد مرکز استان خراسان رضوی، بیش از سه میلیون جمعیت دارد. دومین کلانشهر بزرگ ایران بوده و شامل ۱۳ منطقه و ۴۴ ناحیه شهرداری است (آمارنامه مشهد سال ۱۳۹۵). گسترش سکونتگاه های غیررسمی مشهد همراه با نوسازی ساختارهای اقتصادی و اجتماعی ایران از دهه ۱۳۳۰ به بعد شدت یافته است. در دهه ۱۳۴۰، اصلاحات اراضی توأم با رشد تقاضای نیروی کار طی فرآیند صنعت گسترده، خیل مازاد نیروی کار روستایی را به شهرها روانه کرد. در میان شهرهایی که این جمعیت اضافی را به خود جذب کرده اند مشهد وضعیتی منحصر به فرد داشته زیرا تنها شهر بزرگ و فعال نیمه شرقی فلات ایران و مهم ترین مرکز مذهبی کشور بوده است. با وقوع انقلاب اسلامی و آغاز جنگ با عراق، که به وخیم تر شدن اوضاع اقتصادی کشور انجامید، مهاجرت به مشهد سرعت بیشتری یافت. (میره ای، ۱۳۹۱: ۲۲۳). از اواسط دهه ۱۳۵۰، تحت تاثیر عوامل طبیعی و اقتصادی، برای اولین بار پهنه های

زیاد است. در واقع در مناطق حاشیه نشین ما شاهد شیوع بیشتر آسیب‌های بهداشتی نظیر دفع زباله ها و فاضلاب خانگی در سطح محله و ایجاد بوی تعفن و شیوع انواع بیماری ها در پی آن ، آلودگی صوت و هوا و ... هستیم (سرداری، ۱۳۸۶: ۴)

۵-۲) چالش های امنیتی حاشیه نشینی در مشهد:

جمعیت شهر مشهد طبق سرشماری سال ۱۳۹۵ حدود سه میلیون نفر می باشد. همچنانکه در نقشه زیر نشان داده شده است، حدود یک میلیون و دویست هزار نفر جمعیت حاشیه نشین مشهد در ۸ پهنه و ۶۶ محله - بیشتر در محدوده شمال و شمال شرق مشهد - ساکن می باشند.

شکل ۲: محدوده سکونتگاههای غیررسمی در شهر مشهد (منبع: شهرداری مشهد)

طبق برآوردها و اظهارات مقامات مسوول در استان خراسان رضوی و شهر مشهد، حاشیه نشینی تأثیرات منفی بر امنیت شهر مشهد در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی و زیست محیطی داشته است که در ادامه مطلب به اختصار مورد بررسی قرار می گیرد:

۵-۲-۱) چالش های سیاسی - اجتماعی حاشیه نشینی:

کلانشهر مشهد به نسبت جمعیت خود دارای بیشترین جمعیت حاشیه نشین کشور می باشد و این معضل به دلیل گستردگی و شدت تهدیدات به دغدغه امنیت ملی مسئولین کشور تبدیل شده است. در ادامه مطلب اظهار نظرهای مقامات مسوول در خصوص چالش های امنیتی حاشیه نشینی در ابعاد سیاسی و اجتماعی که طی دو سال اخیر عنوان شده است اشاره می گرد: به گفته سید جواد حسینی دبیر شورای تأمین استان خراسان رضوی وجود ۲۷ میلیون زائر سالانه، ۳۲۰ هزار تبعه خارجی و وجود بیش از یک میلیون و دویست هزار نفر حاشیه نشین در ۶۶ هسته، که ۴۰ تا ۸۰ درصد جرائم مشهد در آن مناطق روی می دهد از جمله چالش های

کرد. (هادیزاده بزاز، ۱۳۸۲ : ۲۳۶). چنانکه بررسی های پیران نشان می دهد که از مجموع بیش از ۵۰ درگیری و شورش شهری در زمان کمتر از سه دهه اخیر ، بیش از ۴۰ مورد در اجتماعات اسکان غیررسمی رخ داده است. (امیری، ۱۳۹۰ : ۳۳۱)

ب) چالش های امنیتی حاشیه نشینی در بعد اجتماعی:

تأثیر فضای زیست و محله های مسکونی در سبک زندگی و نگرش مردم موضوعی است که در پژوهش های مختلف مورد تایید قرار گرفته است. (شورت، ۱۳۸۸: ۲۳۹). از اینرو ویژگی های فضای - کالبدی خاص مناطق حاشیه تأثیر عمیقی بر سبک زندگی و شاخص های اجتماعی مناطق حاشیه دارد. در واقع حاشیه نشینی علاوه بر اثرات کالبدی و ایجاد ناهمگونی در سیمای شهر، تأثیرات اجتماعی - فرهنگی نیز به دنبال دارد. تحقیقات نشان می دهد که مناطق حاشیه به دلیل بافت ناهمگون اجتماعی - فرهنگی، از جرم خیزترین مناطق شهری محسوب می شوند (کارگر، ۱۳۹۱: ۶). قاچاق مواد مخدر، اعتیاد، تجاوزات جنسی، زورگیری، اختفا و تجمع مجرمان، گروگان گیری، قتل، خودکشی، آلودگی های زیست محیطی و نابسامانی های مکانی و ... از جمله آسیب های اجتماعی این مناطق است. (زارع مهرجویی و ببری، ۱۳۸۰: ۲). از دیدگاه اجتماعی (اقتصادی) بیشتر مهاجران غیرقانونی برای تأمین معاش خود دست به کارهای مختلف از جمله تکدی گری، خرید و فروش مواد مخدر ، سرقت و ... می زنند، در واقع ساکن شدن این مهاجران در حومه شهرهای بزرگ، بزهکاری و ناامنی در آن محیط ها را باعث شده است. (عباس زاده ، ۱۳۹۱ : ۶).

ج) چالش های امنیتی حاشیه نشینی در بعد زیست محیطی :

بحرانهای زیست محیطی در عصر حاضر با توجه به توسعه تکنولوژی، دیدگاه دولت ها نسبت به توسعه، افزایش جمعیت، استفاده بی رویه از منابع و ... نسبت به گذشته افزایش یافته است. یکی از مسائل و مشکلات حاشیه نشینان ، نامناسب بودن وضعیت بهداشت آنها است. محلات حاشیه نشین از نظر بهداشتی، هم بهداشت محیطی و نیز بهداشت فردی با مشکل مواجه هستند و انواع بیماری ها به ویژه بیماریهای عفونی و واگیر بسیار زیاد است. بیماریهای واگیردار پوستی، روده ای و گوارشی از شایع ترین بیماری ها در این محدوده هاست. کودکان دچار فقر تغذیه و مادران نیز با کمترین امکانات بهداشتی و مراقبت های آن آشنا هستند (افتخاری راد ، ۱۳۸۲). مناطق حاشیه نشین از نظر بهداشتی، هم بهداشت محیط و هم بهداشت فردی مشکل دارند و بیماریهای عفونی و واگیر بسیار

کلانشهر است. این شرایط می‌تواند کلونی‌هایی را ایجاد کند و به مرور از نظر امنیتی منجر به بروز مشکل شود. همچنین به گفته وی ۴۵ درصد فرارهای از منزل در خراسان رضوی در مشهد رخ می‌دهد که ۷۰ درصد این اتفاقات باز هم مربوط به حاشیه شهر مشهد است (سایت تابناک ۹۶/۹/۵). نکته لازم به ذکر اینکه در حاشیه شهر مشهد ۳۵۰ هزار نفر اتباع افغانی ساکن هستند که از این تعداد ۱۵۰ هزار نفر بصورت مجاز و ۲۰۰ هزار نفر به صورت غیرمجاز، فاقد شناسنامه و مجوز در مناطق شمال، شمال شرق، شرق و جنوب شرق مشهد سکونت دارند

۵-۲-۲) چالش‌های زیست محیطی حاشیه نشینی:

همچنان که ذکر شد، حاشیه نشینی می‌تواند منجر به تهدید زیست بوم نیز شود. تراکم جمعیت بیش از ظرفیت اکولوژیک، آلودگی شدید ناشی از پساب‌ها و فاضلاب‌های خانگی، آلودگی منابع آب و خاک و ... از جمله مهمترین چالش‌های زیست محیطی ناشی از حاشیه نشینی است. به عنوان نمونه یکی از مهمترین مشکلات زیست محیطی حاشیه شهر مشهد عدم اجرای کامل طرح جمع‌آوری فاضلاب شهری و همچنین مشکلات زیست محیطی کشف رود است. طبق اظهار معاون خدمات و محیط زیست شهری شهرداری مشهد؛ جمع‌آوری و هدایت آب‌های سطحی مهمترین معضل حاشیه شهر است. د رادامه مطلب به اختصار به این مورد اشاره می‌شود:

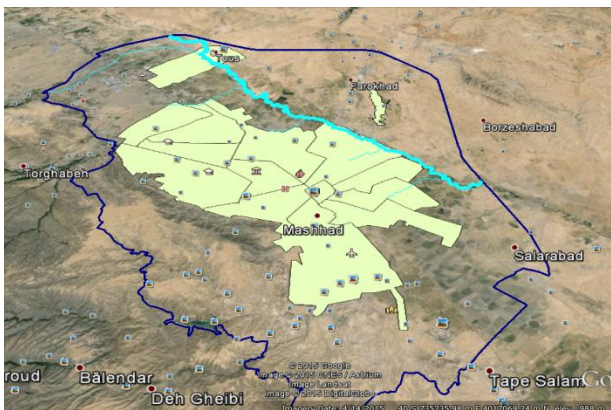
۱) رودخانه کشف رود:

رودخانه کشف رود به طول حدود ۳۷۴ کیلومتر از کوه‌های هزار مسجد و بینالود سرچشمه گرفته و پس از ادامه مسیر در دره کشف رود، به رودخانه هریرود می‌پیوندد. رودخانه کشف رود بزرگترین زهکش شهر مشهد بوده که از شمال آن عبور می‌کند. بخشی از مسیر این رودخانه به طول ۴۲ کیلومتر در محدوده کلانشهر مشهد واقع شده است.

اصولی مدیریت شهری مشهد است. (سایت استانداری خراسان رضوی ۹۶/۴/۸). به اعتقاد معاون سیاسی، امنیتی و اجتماعی استانداری خراسان رضوی؛ سکونتگاه‌های غیر رسمی و حاشیه نشینی در شهر مشهد یکی از جدی‌ترین آسیب‌های اجتماعی است و مشهد بعد از تهران بیشترین حاشیه نشین را دارد. یکی از ویژگی‌های خاص حاشیه نشینی در مشهد، ترکیب قومیتی، مذهبی و وجود اتباع خارجی بعضاً فاقد مدارک هویتی در بین حاشیه نشینان است.

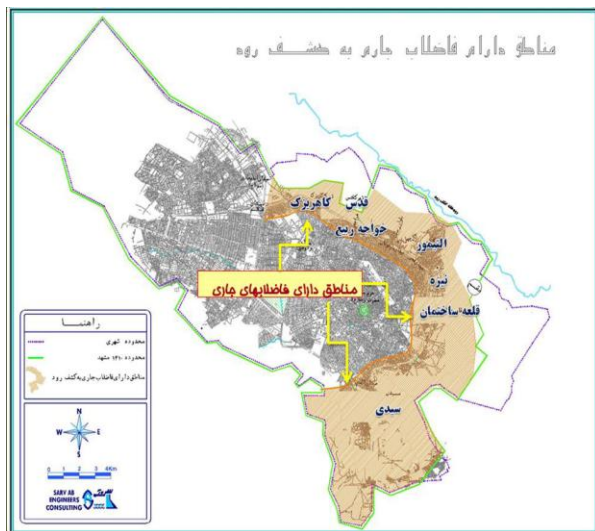
همچنین حاشیه نشینان شهر مشهد از عدم وجود هویت فردی و اجتماعی رنج می‌برند. چنانکه یافته‌های پژوهشی در مورد حاشیه نشینان نشان می‌دهد ۴۰ تا ۸۰ درصد برخی از آسیب‌های اجتماعی شهر مشهد در حاشیه شهر رخ می‌دهد. در حاشیه شهر معمولاً کنترل‌های اجتماعی و هویت اجتماعی و همچنین کنترل‌ها و هویت فردی از بین می‌رود. در واقع سیال بودن و ناشناس بودن جمعیت محله‌های حاشیه نشین موجب بروز آسیب‌های اجتماعی است. فرماندهی انتظامی خراسان رضوی نیز معتقد است وجود سکونت‌گاه‌های غیر مجاز موجب سکونت برخی متخلفین در حاشیه این شهر شده است. به گفته وی، بیش از ۹۰ درصد از کشفیات مواد مخدر و بیش از ۷۰ درصد از تجاوزات به عنف در حاشیه شهر اتفاق افتاده و بسیاری از قتلها و نزاع‌ها در این منطقه روی داده است. (وب سایت رسمی استانداری خراسان رضوی ۹۶/۴/۹).

جرائم حاشیه شهر پیچیدگی‌های خاص خود را دارد اما ۷۰ درصد جرائم در این منطقه سرقت، نزاع و درگیری است (ایرنا/۹۶/۹/۲۴). مناطق حاشیه نشین در بیشتر شهرهای دنیا پاتوق اصلی خلاف‌کاران و باند‌های مافیایی بزهکاری هستند در همین راستا در مشهد نیز در یک اقدام هماهنگ انتظامی حدود ۷۰۰ پاتوق و خانه فروش مواد مخدر در حاشیه شهر کشف و پلمپ شد. همچنین به گفته فرمانده انتظامی مشهد در خصوص تاثیر حاشیه شهر در افزایش وقوع جرائم، ۵۵ درصد جرائم خرد مانند سرقت‌های کوچک (جیب‌بری، سرقت قطعات خودرو...) در حاشیه شهر اتفاق می‌افتد. ضمن اینکه ۸۲ درصد شرارت‌ها و ۶۵ درصد نزاع‌های دسته‌جمعی نیز در حاشیه شهر به وقوع می‌پیوندد؛ این در حالی است که این مناطق تنها یک سوم جمعیت مشهد را دارا هستند. (ایسنا/۹۵/۷/۲۳). از نظر آسیب‌های اجتماعی هم وضعیت حاشیه شهر مشهد نامطلوب است، به نحوی که به گفته نوروژبان فرماندار مشهد، ۷۸ درصد آسیب‌دیدگان اجتماعی مشهد، ۵۰ درصد موارد فرار از منزل، ۷۰ درصد خودکشیها و ۹۷ درصد کودکان خیابانی مشهد مربوط به حاشیه این

شکل ۳: مسیر رودخانه کشف رود در حاشیه شهر مشهد (منبع: شهرداری مشهد)

نشده این در حال است که مناطق حاشیه نشین شهر در این قسمتها واقع است. فاضلاب خاکستری حاصل از مناطق مسکونی حاشیه شهر فاقد طرح آگوی شهری در کوچه و خیابان روان شده و به سمت حاشیه شهر روان می شوند. فاضلاب های شهری علاوه بر حجم بالای مواد آلی و عوامل میکروبی و بیماری زا، غالباً حاوی غلظت قابل توجهی از شوینده ها هستند که با ایجاد کف تاثیرات منفی قابل توجهی بر منابع آب خصوصاً منابع آب سطحی برجای می گذارند. فاضلاب خاکستری نسبت به فاضلاب ورودی به تصفیه خانه های شهری دارای بار آلودگی کمتر لیکن از لحاظ کمی حدود ۷۰ درصد فاضلاب های تولیدی است. با توجه به عدم اجرای طرح جمع آوری در برخی از مناطق حاشیه نشین شهر مشهد، آلودگی حاصل از این فاضلاب ها به رودخانه کشف رود می ریزد. این مناطق شامل مناطق شهرک قدس، شهرک کاهریزک، خین عرب، شهرک آزادگان، منطقه خواجه ربیع، منطقه التیمور، شهرک طرق و قلعه ساختمان و منطقه سیدی است. با توجه به شرایط توپوگرافی این منطقه و شیب عمومی خیابانها، فاضلاب های حاصل از این مناطق مسکونی که به کوچه ها رها شده است ابتدا به مسیلهای موجود تخلیه شده و در نهایت به کشف رود منتهی می گردد.

شکل ۵: محدوده های تخلیه فاضلاب به رودخانه کشف رود

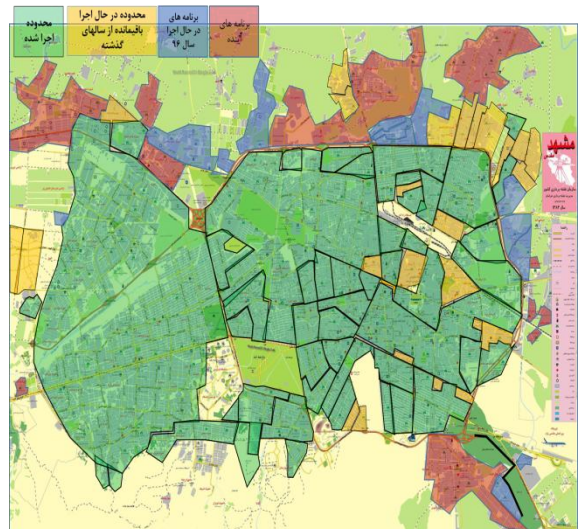
۶) نتیجه گیری:

ظهور حاشیه و پدیده حاشیه نشینی در اطراف شهرهای بزرگ به ویژه کلانشهرها مولود صنعتی شدن جوامع و حرکت در مسیر سرمایه داری است. بدین ترتیب، در برخی از کشورهای جهان همانند انگلستان در دهه های گذشته و پس از انقلاب صنعتی و در بسیاری از کشورهای در حال توسعه امروزه

بخشهایی از محدوده های مناطق شهری ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۱۰ و ۱۲ شهرداری مشهد در محدوده عبور رودخانه کشف رود قرار دارد. به جز جمعیت ساکن در محدوده های مورد اشاره که به صورت مستقیم تحت تاثیر مسایل زیست محیطی رودخانه کشف رود قرار دارند، سایر شهروندان و زائرین مشهد مقدس نیز بصورت غیر مستقیم با چالش ها و معضلات زیست محیطی - بهداشتی این رودخانه در مواجهه می باشند. بر اساس آمار ارائه شده از سوی واحد مدیریت آب، خاک و امور فنی مهندسی سازمان جهاد کشاورزی خراسان رضوی در آذرماه سال ۱۳۹۶، حدود چهار هزار هکتار از اراضی کشاورزی حومه کشف رود با فاضلاب و پساب آلاینده آبیاری می شود. همچنین ۴۰ منبع آبی در حوزه کشف رود وجود دارد که بخشی از آنها با پساب غیراستاندارد همراه است. مزارعی که هم اکنون در این حوزه با پساب غیراستاندارد آبیاری می شوند زیر کشت محصولاتی نظیر ذرت، جو، گندم، گوجه فرنگی و زعفران قرار دارند و چنین محصولاتی سلامت مردم را به صورت مستقیم تهدید می کنند. همچنین تخلیه فاضلابهای خام تصفیه نشده و فاضلابهای نیمه تصفیه شده در زمینهای زراعی محدوده کشف رود خاک این منطقه را به صورت نگران کننده ای تهدید می کند (ایرنا ۹۶/۹/۲۰)

۲) عدم اجرای کامل طرح جمع آوری فاضلاب شهری:

طرح جمع آوری فاضلاب منازل و روان آبهایی جاری در مشهد در حال اجرا بوده و این طرح تاکنون به طور کامل اجرایی نگردیده است.

شکل ۴: طرح های جمع آوری فاضلاب در شهر مشهد (منبع: آقبای شهری)

همانگونه که در شکل ۳ مشخص است طرح های جمع آوری فاضلاب در شمال و شمال شهر مشهد تاکنون اجرایی

با این معضل فضایی-کالبدی و اجتماعی روبرو هستیم. علاوه بر اینکه تغییر سبک زندگی و شهری شدن جمعیت جهان نیز بر این معضل می‌افزاید و در گسترش حاشیه نشینی نقش بسزایی دارد. حاشیه نشینی به دلیل آثار و پیامدهای نامطلوب اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و زیست محیطی، امروزه به دغدغه بسیار از مدیران شهری به ویژه در کلانشهرها تبدیل شده است. در واقع، حاشیه نشینی هم خود یک معضل و تهدید محسوب می‌شود و هم منبع تهدید برای سایر بخش‌های شهر محسوب می‌شود. تهدیدهای ناشی از حاشیه نشینی در بخش‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و سیاسی قرار دارد. بدین ترتیب، حاشیه نشینی منجر به ایجاد فضایی توسعه نیافته و محروم می‌شود که به دلیل عدم برخورداری از خدمات کافی شهری، از نظر کالبدی دارای وضعیت نابسامان، در هم ریخته و بدون شاخص‌های حداقلی سیما و منظر مطلوب شهری است. به حیث اجتماعی، ساکنین حاشیه از گروهها و اقوام مختلف به ویژه با سطح پایین درآمد اقتصادی و شاخص‌های فرهنگی هستند. این فقر و محرومیت اقتصادی و فرهنگی به طور طبیعی منجر به بروز برخی ناهنجاری‌های اجتماعی و بزهکاری و جرم می‌گردد. به طوریکه در حاشیه اکثر کلانشهرهای جهان حتی در کشورهای توسعه یافته ما شاهد افزایش شدید نرخ ناهنجاری‌های اجتماعی، جرم و بزه هستیم. در واقع بسیاری از باندهای مافیایی و تبهکار از فضای کالبدی و اجتماعی حاشیه برای پیشبرد منافع غیر قانونی خود استفاده می‌کنند. علاوه بر این، حضور گروههای اجتماعی و اقوام مختلف در حاشیه منجر به شکل‌گیری گتوهای شهری می‌شود و محلی‌گرایی افراطی زمینه تضادها و برخورد های شدید اجتماعی را فراهم می‌آورد. از طرفی ناراضی‌های شدید حاشیه نشینان از فضای کالبدی، اجتماعی و اقتصادی و احساس محرومیت و تبعیض شدید به خصوص در نسل دوم حاشیه نشینان، می‌تواند زمینه را برای بروز شورش‌های اجتماعی فراهم کند که از منظر سیاسی-امنیتی تهدید به شمار می‌رود. شورش‌های شهری حاشیه نشینان پاریس در سال ۲۰۰۵ و تداوم آن در مدت یک ماه پاریس را با یکی از جدی‌ترین بحران‌های شهری مواجه کرد. در نهایت، حاشیه نشینی آثار و پیامدهای نامطلوب زیست محیطی را به همراه دارد.

بروز و ظهور حاشیه نشینی ناشی از عوامل و زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، جغرافیایی و سیاسی-حکومتی در سطوح محلی تا ملی و فراملی است. بدیهی است مدیریت برخی از این عوامل در مقیاس فراملی در اختیار حکومت‌ها نیست،

لیکن چاره‌ای نیست جز اینکه نسبت به مدیریت مساله و کاهش اثرات منفی حاشیه نشینی اقدام نمود چرا که رها سازی این معضل با این استدلال که امکان جلوگیری از آن وجود ندارد، موجب مضاعف شدن مشکلات خواهد گردید. به نظر می‌رسد توجه به علل اصلی حاشیه نشینی از جمله مشکلات اقتصادی مردم روستاها، شرایط اقلیمی، مهاجرت و ... موجب تثبیت و یا حتی کاهش جمعیت مناطق حاشیه نشین خواهد شد و در این صورت امکان برنامه ریزی بهتر برای حل مشکلات حاشیه شهرها فراهم خواهد گردید. در صورتیکه کماکان جمعیت حاشیه شهرها افزایش یابد و تدبیری برای آن اندیشیده نشود، برنامه‌ها و اقدامات درازمدت و کوتاه مدت به نتایج مطلوب نخواهد رسید. البته می‌بایست دقت شود که اقدامات حاکمیت موجب تشویق افراد به حضور و اسکان افراد جدید در حاشیه شهرها نگردد. با توجه به تاثیرات زیاد حاشیه نشینی بر مولفه‌های امنیت در ابعاد سیاسی، اجتماعی و زیست محیطی، در صورت عدم برنامه ریزی - بلندمدت و کوتاه مدت - مناسب و عدم استفاده از ظرفیتهای موجود برای کاهش این چالشها، با گذشت زمان، تهدیدات، آسیبها و چالشهای امنیتی مناطق حاشیه نشین بر امنیت شهری افزایش خواهد یافت. اقدامات سلبی از جمله جلوگیری از گسترش حاشیه شهرها، شناسایی اتباع غیرمجاز مستقر در مناطق حاشیه نشین، استقرار واحدهای انتظامی در مناطق جرم خیز حاشیه نشین و اقدامات ایجابی از جمله ایجاد علقه در میان حاشیه نشینان نسبت به هویت ملی، مشارکت بیشتر حاشیه نشینان در امور شهری، اجرای برنامه‌های فرهنگی و آموزشی برای سطوح مختلف، تخصیص هوشمندانه امکانات در مناطق حاشیه نشین و توجه بیشتر به اجرای طرح‌های زیست محیطی و بهداشتی در این مناطق پیشنهاد می‌گردد.

منابع:

- *اخوان کاظمی، بهرام، (۱۳۸۵)، امنیت در نظام سیاسی اسلام، تهران: کانون اندیشه جوان*
- *افتخاری، علی اصغر و نصری، قدیر، (۱۳۸۳)، روش و نظریه در امنیت پژوهش، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی*
- *افتخاری راد، زهرا، (۱۳۸۲)، چهره‌نمایی بافت‌های اسکان غیررسمی و عوامل موثر بر شکل‌گیری آن، مجموعه مقالات در حاشیه نشینی و اسکان غیررسمی، تهران: انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی*
- *اطهار، کمال، (۱۳۷۴)، حاشیه نشینی و آثار و پیامدهای آن، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت شهرسازی و معماری*

- امانی، مهدی (۱۳۵۴)، لغت نامه جمعیت شناسی، تهران: دانشگاه تهران
- پیران، پرویز، (۱۳۶۶)، شهرنشینی شتابان و ناهمگون، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره چهارم و هفتم
- جان رنه شورت، (۱۳۸۸)، نظریه شهری (یک نظریه انتقادی)، ترجمه کرامت الله زبیری، حافظ مهدنژاد، فریاد پرهیز، تهران: دانشگاه تهران، چاپ اول
- حاج یوسفی، علی، (۱۳۸۲)، پدیده حاشیه نشینی شهری قبل از انقلاب، مجموعه مقالات حاشیه نشینی و اسکان غیررسمی، جلد اول، تهران: دانشگاه علوم پزشکی و توانبخشی
- دری نجف آبادی، قربانعلی، (۱۳۸۴)، راهکارهای امنیت اجتماعی و حاشیه نشینی، نشریه حمایت
- ربیعی، علی، (۱۳۸۷)، مطالعات امنیت ملی، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه
- رحیمی، محسن، (۱۳۹۴)، واکاوی جرم شناختی و آسیب شناسانه سکونتگاههای غیررسمی، تهران: انتشارات مجد
- رهنما، محمدرحیم، توانگر، معصومه، (۱۳۸۷)، بررسی تطبیقی حاشیه نشینی در شهرهای سبزوار، نیشابور، تربت حیدریه و گناباد، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه ای. شماره یازدهم
- زارع مهرجویی، مرضیه و بیری، شیرین، (۱۳۸۰)، مهاجرت و حاشیه نشینی، نشریه اصلاح و تربیت
- زاهدانی، سیدسعید، (۱۳۸۰)، حاشیه نشینی در ایران، شیراز: دانشگاه شیراز
- زرقانی، سید هادی و سجاسی قیداری، حمدالله و موسوی، سیده زهرا، (۱۳۹۵)، درآمدی بر مهاجرت و امنیت، تهران: انجمن ژئوپلیتیک ایران
- سرداری، محمدرضا، (۱۳۸۶)، شناسایی و پهنه بندی مناطق آسیب پذیر جهت رشد اسکان های غیررسمی (نمونه موردی: مجموعه شهر قزوین) پایان نامه کارشناسی ارشد شهرسازی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس
- شاه حسینی، پروانه، (۱۳۹۲)، بررسی سیر تحول اسکان غیررسمی با تاکید بر ایران، تهران: انتشارات سمت
- شکویی، حسین، (۱۳۹۲)، جغرافیای اجتماعی شهرها، اکولوژی اجتماعی شهر، تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی
- صالحی امیری، سیدرضا، خدائی، زهرا، (۱۳۹۰)، حاشیه نشینی و اسکان غیررسمی، چالش ها و پیامدها، تهران: انتشارات قفونوس
- عباس زاده، علی، (۱۳۹۱)، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی "بررسی عوامل ژئوپلیتیکی موثر بر مهاجرت اتباع خارجی به ایران از مرزهای شرقی: نمونه موردی اتباع افغانستانی" دانشگاه فردوسی مشهد
- علینقی، امیرحسین، (۱۳۷۸)، مفهوم شناسی امنیت ملی ج.ا.ا، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی،
- کارگر، بهمن، (۱۳۹۱)، شهر، حاشیه و امنیت اجتماعی (با تاکید بر حاشیه جنوبی منطقه شهری تهران و اسلامشهر)، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح
- ماندل، رابرت، (۱۳۷۹)، چهره متغیر امنیت ملی، ترجمه پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی
- مرادیان، محسن، (۱۳۸۸)، تهدید و امنیت، تهران: مرکز آموزشی و پژوهشی شهید سپهبد صیاد شیرازی
- معین، محمد، (۱۳۸۲)، فرهنگ فارسی معین، نشر سی گل
- میره ای، محمد، حاتمی نژاد، حسین، خدایی، زهرا، (۱۳۹۱)، اسکان غیررسمی در جهان و ایران، تهران: انتشاران جهاد دانشگاهی واحد خوارزمی
- نقدی، اسدالله، (۱۳۹۲)، حاشیه نشینی (تئوری ها، روش ها، مطالعات موردی)، تهران: انتشارات جامعه شناسان
- نیوورث، رابرت، (۱۳۸۹)، شهرهای در سایه (میلیاردها محله حاشیه نشین در دنیای جدید شهری)، ترجمه احمد پوراحمد، ابوالفضل مشکینی، ژایلا سجادی، کیومرث حبیبی، تهران: موسسه انتشارات دانشگاه تهران
- هادیزاده بنزاز، مریم، (۱۳۸۲)، حاشیه نشینی و راهکارهای ساماندهی آن در جهان، تهران: شهرداری مشهد با همکاری نشر تیهو
- آمارنامه شهر مشهد سال ۱۳۹۴ و ۱۳۹۵، به سفارش: شورای اسلامی شهر مشهد، ناشر: معاونت برنامه ریزی و توسعه سرمایه انسانی شهرداری مشهد